

ROLA LINGVISTICKÝCH PERSPEKTÍV V DESKRIPCII JAZYKA¹

SZILÁRD SEBŐK

Filozofická fakulta, Univerzita Komenského v Bratislave, Slovensko

SEBŐK, Szilárd: The role of linguistic perspectives in the language description. *Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics)*, 2024, Vol. 75, No. 1, pp. 92–110.

Abstract: The paper discusses the language of linguistic description (metalanguage), in particular the question of how the language of description can influence the language that is the object of the description. I approach the topic from the aspect of the use of linguistic terms and their personification. I summarize the results of my three previous case studies, in which I tracked the formulations associated with the selected terms. I focused on the actions that, according to the literal understanding of the formulations, are performed by the terms. Based on these case studies, I concluded that the more frequently a term is used, the more likely it is that it will “perform” an activity and, if this happens, the further away they go, the more their “competencies” expand, i.e. they perform progressively more complex acts. I have characterized this phenomenon as the perspective through which we view linguistic reality through terms (the perspective of the term), and in contrast to it, I have presented the speaker’s perspective, through which linguistic reality is perceived from the perspective of everyday speakers. I have pointed out that the perspective of the term can affect the description of language in a way that shifts the linguist’s attention from the real behaviour of speakers to the “behaviour” of abstract linguistic entities.

Keywords: metalanguage, language description, abstraction, personification, perspective

1. ÚVOD

Problematika metajazyka má v lingvistike dvojaké postavenie. Na jednej strane by sa dalo tvrdiť, že celá lingvistika, resp. veda o jazyku je o metajazyku, keďže v širšom zmysle slova je metajazyk všetko, čo sa o jazyku alebo o reči povie prostredníctvom jazyka. Lingvistika je typickou oblasťou hovorenia alebo písania o jazyku/reči, pričom táto činnosť zároveň vytvára rozdielne spôsoby rozprávania o tejto téme, ktoré rovnako zapadajú do kategórie metajazyka. Na strane druhej sa však pojem metajazyk v lingvistických prácach málokedy spomenie. Je to široký rámec, v ktorom lingvistická deskripcia akéhokoľvek aspektu jazyka nachádza dostatok priestoru na uplatnenie. Nevzniká potreba problematizácie tohto širšieho rámca a väčšina lingvistických prác sa začína tam, kde je otázka vzťahu jazyka a metajazyka už uzavretá a nie je potrebné ju znovu otvárať (ale pozri Jaworski – Coupland – Galasiński 2004).

¹ Výskumy súvisiace s písaním tejto štúdie boli podporované z projektu č. č. APVV-17-0254 s názvom *Jazykové a komunikačné problémy na Slovensku a ich manažment*.

Vo svojich predchádzajúcich prácach som sa podrobne venoval problematike jazyka, metajazyka a rôznych metajazykových úrovní (Sebők 2017, s. 48 – 86, 2020a, 2020b). Poukázal som na to, že otázku metajazyka nemôžeme zjednodušiť na reláciu jazyka a metajazyka, keďže na jednej strane aj samotný jazyk je umelý konštrukt,² teda existencii tohto pojmu predchádza určitá reflexia na reálnu reč (metajazyková činnosť), a na strane druhej aj v rámci metajazyka môžeme rozlíšiť pomerne vysoký počet metajazykových úrovní, ktoré sa na základe objektivizácie rôznych tvrdení o jazyku dokážu dynamicky striedať.

Tento model adekvátne znázorňoval komplexitu metajazykových úrovní a prechody medzi jednotlivými metajazykovými úrovňami, ale máločo povedal o perspektívach, ktoré sa môžu súbežne vyskytovať v rámci metajazykových úrovní. Tieto perspektívy nie sú založené na tom, čo je objektom deskripcie (t. j. na objektivizácii), ale skôr na tom, z akého pohľadu si chce lingvista „usporiadať“ svoju deskripciu (metajazyk), resp. akú pozíciu pri tom zaujme. Na základe svojich predchádzajúcich prác (Sebők 2017, s. 152; 2020a; 2020b) rozlišujem dve lingvistické perspektívy (perspektívu hovoriaceho a „termínu“) a dva lingvistické prístupy (prístup výskumníka a autora), ktoré ovplyvňujú spôsob deskripcie a metajazyk lingvistov. V tejto práci by som rád zhrnul najmä to, čo tieto dve perspektívy charakterizuje, ako dochádza k zmene týchto perspektív v rámci jedného textu alebo v rámci sledu niekoľkých textov. Napokon by som sa pozrel aj na to, prečo je táto problematika vôbec dôležitá. V prvom rade by som však zhrnul, na základe akých zistení som sa dopracoval k vyčleneniu spomínaných perspektív.

2. OD PERSPEKTÍVY HOVORIACEHO K PERSPEKTÍVE TERMÍNU

Vo svojich skorších prácach³ som sa venoval overovaniu svojej intuitívnej hypotézy, že čím častejšie sa určitý abstraktný lingvistický termín používa, tým častejšie sa daný termín personifikuje a stáva sa konkrétnejším. Konkrétnosť v tomto prípade znamená, že ak – pomocou metódy kognitívnej lingvistiky (porov. Lakoff – Johnson 1980/2003; Kövecses 2005) – berieme doslova formulácie súvisiace s daným termínom, tak termíny v rámci textu metaforicky nadobúdajú „vlastnosti“, „kompetencie“ a „schopnosti“, ktoré sú charakteristické pre živé bytosti, resp. ktoré vieme spájať s našimi skúsenosťami z fyzického sveta. Navyše, nejde len o jav personifikácie, ale aj o určitú dynamiku postupného rozširovania „kompetencií“ a „schopností“ (detailnejšie pozri v 4. kapitole). Napr. v jednom skúmanom texte sa termín *elipsa* (*ellipszis*) pri 10. výskyte len „dotýka“ niečoho, pri 38. výskyte už „prekračuje hranice“ a pri 52. výskyte už dokáže aj „odrezať“ niečo zo zložených

² Pozri Gal 2006, s. 14; Jørgensen et al. 2011, s. 29; Sebők 2017, s. 42 – 47; Szilágyi 2011; Lanstyák 2017, s. 49 – 50.

³ Pozri Sebők 2020c (oneskorené vydanie, pôvodne napísané v roku 2013), 2014, 2016, k zhrnutiu pozri 2017, s. 113 – 143.

slov“ (porov. Sebők 2017, s. 140 – 142). Dalo by sa hovoriť o tendencii v rámci textu, keď termín dostáva od svojho používateľa (autora) čoraz významnejšie „roly“.

Túto otázku som skúmal v troch prípadových štúdiách s využitím kvantitatívnej i kvalitatívnej metódy.⁴ V prvej prípadovej štúdii (Sebők 2020c) som sa venoval formuláciám, ktoré sa viazali na termín *nyelvi ideológia* (jazyková ideológia). Predmetom skúmania bol môj vlastný text (Sebők 2012), keďže z metodologických dôvodov bolo potrebné poznať aj pozadie a priebeh jeho vzniku. Táto práca bola založená na kvantitatívnych ukazovateľoch. Vyhľadal som všetky výskyty termínu (spolu 447) so súvisiacimi formuláciami a každý výskyt som očísloval v tom poradí, ako sa objavovali v texte. Jednotlivé formulácie som kategorizoval na základe toho, v akých súvislostiach sa spomína skúmaný termín, a zamerlal som sa na formulácie, v ktorých sa termín *jazyková ideológia* spájal so slovesom, teda „vykonával“ nejakú činnosť. Napríklad: „jazyková ideológia zviditeľňuje realitu iba z určitého pohľadu“; „jazyková ideológia slúži určitým spoločensko-politickým záujmom“ alebo „jazyková ideológia podporuje zaužívaný jazykový výraz“. Pripravil som graf znázorňujúci frekvenciu výskytu týchto formulácií⁵ a celkom jednoznačne sa ukázalo, že približne na konci druhej tretiny textu rapídne vzrástol počet formulácií, v ktorých *jazyková ideológia* „vykonávala“ nejakú činnosť. Dalo by sa povedať, že sa zmenila perspektíva autora a východiskom ďalšej deskripcie sa stal termín (porov. Dolník 2009, s. 35).

Vo svojej druhej prípadovej štúdii (Sebők 2014) som skúmal termín *igekötő* (slovesná predpona) v podkapitole knihy *Dejiny maďarského jazyka* (Mátai 2005, s. 411 – 415). Táto podkapitola bola od začiatku písaná cez prizmu termínu, ktorý bol „vybavený“ schopnosťami vykonávať rôzne činnosti. Preto som žiadnu zmenu perspektívy nespozoroval. Perspektíva už od začiatku textu vychádzala z termínu *igekötő*. Slovesá, ktoré opisovali „skutky“ tohto termínu, som kategorizoval z pohľadu agentivity a – tak ako v predchádzajúcej štúdii – očísloval som každý výskyt termínu, aby som mohol sledovať výskyt agentívnych a neagentívnych slovies (viažucich sa na termín *igekötő*) v texte.⁶ Podľa grafu, ktorý znázorňoval frekvenciu výskytu týchto slovies, sa presvedčivo ukázala tendencia postupne klesajúcej frekvencie neagentívnych slovies a zvyšovania počtu agentívnych slovies. Na základe toho som vyhodnotil, že „kompetencie“ termínu sa v rámci textu postupne rozšírili a agensom textu sa stal termín *igekötő*.

⁴ Prvá prípadová štúdia bola napísaná v slovenskom jazyku, druhá a tretia v maďarskom jazyku. Ich kritická rekapitulácia vyšla v mojej monografii (Sebők 2017) v maďarskom jazyku.

⁵ K meraniu frekvencie výskytu som použil otázku: V koľkých formuláciách z 10 po sebe nasledujúcich výskytov výraz vykonáva nejakú činnosť? Získané hodnoty som uviedol v grafe.

⁶ Pri kategorizácii slovies podľa agentivity som vychádzal z testu, podľa ktorého existujú tri hlavné kritériá agentivity: (1) dané sloveso musí byť kombinovateľné so slovesami typu *(ny)űnít, presvedčít, na-viesť*; (2) dané sloveso musí byť kombinovateľné s príslovkami spôsobu typu *zámern, opatrne/starostlivo*; (3) nominálny tvar atelického predikátu sa môže vyskytnúť v kombinácii so slovesami *zámern, pokračuje, dokončí...*, teda v konštrukcii *elkezdi /folytatja / befejezi a V + -ás(t)* (Németh 2011, s. 450 – 451).

V tretej prípadovej štúdii (Sebők 2016) som kládol väčší dôraz na kvalitatívne zmeny vo formuláciách súvisiacich s termínom *ellipszis* (*elipsa*). V štúdii Istvána Keneseiho (2008) som sledoval, ako sa mení charakter činností, ktoré vyjadrujú slovesá súvisiace predovšetkým so spomenutým termínom. Zistil som však aj to, že aj iné súvisiace termíny „menia svoje kompetencie“ a postupne nadobúdajú čoraz zreteľnejšie „schopnosti“. Na základe týchto zistení som skonštatoval, že ak neberieme do úvahy vysokú prestíž vedeckého jazyka, resp. intelektuálne výkony jednotlivých autorov a pozeráme sa iba na spôsob ich vyjadrovania, tak sa nám javí, že metajazyk lingvistických textov je – podobne ako v iných bežných príbehoch – o rolách a skutkoch rôznych aktérov (porov. Cameron 2004, s. 311 – 312; Szabó 2012, s. 89 – 90); v prípade lingvistických textov sú aktérmi abstraktné termíny, ktoré je potrebné diskurzívne „skonštruovať“.

Na základe týchto troch prípadových štúdií sa mi vo veľkej miere potvrdila vyššie spomenutá hypotéza, že čím častejšie sa používa určitý abstraktný lingvistický termín, tým častejšie sa daný termín personifikuje a stáva sa čoraz konkrétnejším. Presnejšie, nejde ani o mieru potvrdenia hypotézy, ale o upresnenie vlastných predpokladov. Na jednej strane sa potvrdila tendencia konkretizovať činnosti viažuce sa na sledovaný termín (postupné rozširovanie „kompetencií“; pozri 2. a najmä 3. prípadovú štúdiu). Na druhej strane sa používanie „činnostných formulácií“ nevyznačuje postupným nárastom výskytu, ide skôr o rapídny vzostup ich frekvencie od určitého bodu v texte, čo som vysvetlil zmenou perspektívy autora (pozri 1. prípadovú štúdiu). Tento bod zmeny perspektívy však nemusí nastať v rámci jedného textu (pozri 2. a 3. prípadovú štúdiu), ale aj v predchádzajúcich textoch, z ktorých daná štúdia vychádza.

Mojím predpokladom je, že kým sa lingvista snaží pochopiť jazykové správanie hovoriacich a operuje otázkou, prečo hovoriaci rozprávajú tak, ako rozprávajú, má pred sebou jazykovú realitu, o ktorej sa snaží písať používaním termínov vypracovaných v lingvistike práve na uchopenie alebo pomenovanie určitého výseku jazykovej reality. Môže však existovať bod, keď sa už nepýta na jazykové správanie hovoriacich, ale do centra pozornosti postaví termíny a začne sa zaujímať o ich charakteristiku, prípadne o ich „správanie“. V prvej prípadovej štúdii som sledoval práve tú zmenu, kde sa stal termín *jazyková ideológia* dostatočne „blízky“ na to, aby sme sa cez neho mohli pozeráť na skutočnosť, ktorú svojím výskumom chcel autor opísať, resp. lepšie pochopiť. Zmena perspektívy znamená „zlom“, keď sa už na opísanú skutočnosť nepozerali cez pôvodnú perspektívu, akou sme sa na ňu pozerali na začiatku, ale cez „cudzíu“, „prisvojenú“ perspektívu, akú nám ponúkajú termíny, ktoré sú produktom predošlého lingvistického diskurzu. Termíny už teda neplnia iba funkciu presne pomenovať javy, ktoré sú predmetom vedeckého poznania, ale sú samy prostriedkom deskripcie určitého výseku jazykového sveta. Tento proces by sme mohli nazvať aj instrumentalizáciou termínov.

Môžeme to zhrnúť tak, že existuje perspektíva, ktorá je nastavená na jazykové správanie hovoriaceho – preto som ju nazval perspektívou hovoriaceho – a perspek-

tíva, ktorá sa zameriava na termíny, a preto som ju metaforicky nazval ako „perspektíva termínu/termínov“ (detailnejšie pozri nižšie). Medzi týmito dvomi perspektívami podľa môjho predpokladu existuje určitá časová postupnosť, podľa ktorej perspektíva hovoriaceho je vždy prvotná a „perspektíva termínu“ je určitou „nadstavbou“, ktorá vzniká v diskurze za podmienok, ktoré zatiaľ nie sú dostatočne preskúmané. Predpokladám však, že súvisí s vytváraním dostatočného množstva presupozícií v súvislosti s opisovaným javom. Tieto presupozície sa nemusia vytvárať v rámci jedného textu, ale v rámci diskurzu, ktorý tu chápem ako „zväzok“ voľne súvisiacich textov. V tomto „zväzku textov“ sa zameriavam na časovú postupnosť nadväznosti a proces vytvárania podmienok na spomínanú zmenu perspektívy. To znamená, že aj keď je nevyhnutné, aby som vychádzal z textov ako z produktov diskurzu, zameriavam sa na proces vytvárania, resp. vnímania textu v rámci diskurzu.

Tento proces chápem podľa koncepcie F. Mika (1989, s. 47 – 50), na ktorú upozornil J. Dolník (2010a, s. 96). V rámci nej text neexistuje „naraz“ ako „celok“, ale „prebieha“ postupne sa striedajúcimi vetami, ktoré po svojej realizácii – u autora po napísaní, u príjemcu po prečítaní – zanikajú v superstráte textu a zostanú v „pamäti textu“. Inak povedané, zaradia sa do akumulovanej štruktúry doterajších faktov (Miko 1989, s. 50). Pritom každá veta vstupuje do istého tematicky vymedzeného stavu vecí (op. cit., s. 48). Predpokladám, že tento „superstrát“ je možné chápať aj v širšom zmysle, ktorý prekračuje fyzické hranice textu a uplatňuje sa v „reťazci“ vzájomne súvisiacich textov (porov. Dolník 2010a, s. 96). Hovoriaci (tu: píšuci) – citujúc M. M. Bachtina – „nie je prvým, kto prehovoril, kto porušil odveké mlčanie vesmíru, a predpokladá nielen existenciu systému jazyka, ktorý používa, ale aj existenciu nejakých predchádzajúcich výpovedí – svojich i cudzích – s ktorými jeho daná výpoveď nadväzuje isté vzťahy (opiera sa o ne, polemizuje s nimi, jednoducho predpokladá, že sú poslucháčovi známe). Každá výpoveď je ohnivkom veľmi zložito organizovanej reťaze iných výpovedí“ (Bachtin 1979/1988, s. 277).

Na základe toho budem diskurz chápať v pomerne úzkom zmysle – ako dialóg vzájomne súvisiacich textov. To znamená, že sa nezaobieram neverbálnymi, vizuálnymi časťami diskurzu (porov. Wodak – Meyer 2009, s. 2), ani ďalšími aspektmi širšieho kontextu, ako je napríklad sociopolitický a historický kontext (porov. Reisigl – Wodak 2009, s. 93), a nevenujem pozornosť ani otázkam mocenských štruktúr, ako to robí CDA (porov. Fairclough 1995). Skrátka, pri skúmaní metajazyka lingvistických textov vychádzam skôr z pozície lingvistiky (pozri Orgoňová – Dolník 2010, s. 64), ako z pozície foucaultovskej tradície analýzy diskurzu (pozri Foucault 1970/1994).⁷

⁷ Aj keď to neznamená, že by som Foucaultov prístup k diskurzu mohol úplne vypustiť z uvažovania. Domnievam sa, že k „lingvistickému chápaniu“ diskurzu neodmysliteľne patrí aj Foucaultov odkaz, ktorý J. Dolník (2010b, s. 237) zhrnul tak, že konvencionalizované spôsoby hovorenia vytvárajú konvencionalizované spôsoby myslenia a súčasne sú vytvárané týmito spôsobmi myslenia. V tomto príspevku sa však nevenujem dôsledkom konvencionalizovaného spôsobu lingvistickej metajazykovej komuni-

Mojím hlavným tvrdením a predpokladom je, že lingvistický diskurz vytvárajú vzájomne prepojené lingvistické texty, v rámci ktorých sa uplatňuje tendencia, podľa ktorej čím viac používame určitý lingvistický termín, tým viac sa stáva zreteľnejším (v zmysle konkretizácie pomocou rôznych metafor).⁸ Najprv sa uplatňuje perspektíva, ktorá vychádza z bežnej skúsenosti hovoriaceho, a potom po pomenovaní a „uchopení“ skúmaného javu sa východiskom opisu stáva termín a začne sa uplatňovať perspektíva „termínu“. Táto tendencia sa môže prejavovať v rámci jedného textu alebo aj v rámci určitého „zväzku“ viacerých textov. Odsledovať ju vieme na základe spôsobov formulácií (personifikácia), ktoré sa viažu k jednotlivým termínom.

Po opise vyčlenenia a „mechanizmu“ fungovania jednotlivých perspektív sa môžeme posunúť k bližšiemu popisu týchto perspektív.

3. PERSPEKTÍVA HOVORIACEHO

Prvou perspektívou, akou sa môžeme pozeráť na jazykovú realitu, je perspektíva hovoriaceho. V tomto prípade sa lingvista pozerá na predmet opisu z pozície hovoriaceho. Kladie si otázku typu „čo robí hovoriaci, keď rozpráva?“ Snaží sa pochopiť spôsob správania človeka, čím druhotne prispieva aj k lepšiemu pochopeniu jazykového sveta. „Druhotne“ preto, lebo v strede jeho pozornosti stoja stratégie hovoriacich, pomocou ktorých dokážu zdieľať svoj prejav v čo najväčšom súlade so svojím komunikačným zámerom.

Ak lingvista používa perspektívu hovoriaceho, pokúsi sa stotožniť s hovoriacim, resp. použiť svoje skúsenosti z vlastnej „komunikačnej činnosti“, keďže aj on sám je jeden z hovoriacich, len s vyšším stupňom racionality vnímania jazyka (pozri Dolník 2019, s. 523 – 525). Lingvista sa pokúsi pochopiť, prečo daný prejav prebiehal práve tak, ako prebiehal, prípadne čo by sa (pravdepodobne) stalo, ak by prebiehal iným spôsobom. Lingvista vychádza z toho, že hovoriaci – ako praktický jazykový odborník (porov. Dolník 2019, s. 521 – 522) – vie najlepšie, čo robí, keď rozprá-

kácie, ani tomu, aký vplyv má táto komunikácia na príjemcu a aký myšlienkový základ sa takýmto používaním jazyka odovzdáva. V tomto príspevku sa iba snažím čo najpresnejšie uchopiť proces autonomizácie termínov v lingvistických textoch s cieľom lepšie pochopiť, čo robí lingvista pri spracúvaní vedeckého textu.

⁸ Natíska sa otázka, či je tento proces vhodné nazvať „konkretizáciou“, alebo či je vhodné používať slovo „zreteľnosť“. Z pohľadu procesu abstrahovania totiž ide práve o opačný postup. Vychádzame z konkrétnych objektov a postupne „odhliadame“ od niektorých ich vlastností. To znamená, že abstrahujeme, t. j. konkrétne vstupné objekty transformujeme do abstraktných výstupných objektov (porov. Hałas 2015, s. 78). Použitá terminológia sa preto môže vnímať ako protirečivá. Na strane druhej sa však zreteľnosť a konkrétnosť môže vzťahovať aj na to, že o abstraktných termínoch píšeme metaforami, ktoré naznačujú veľmi konkrétne „diania“ s termínmi. Napríklad keď napíšem, že „jazyková ideológia zakrýva niečo“. Ide o abstraktný termín a abstraktné „dianie“, ale jazykovo je to stvárnené pomocou veľmi konkrétnej metafory. Keď spomínam „konkretizáciu“ a „zreteľnosť“, zdôrazňujem túto druhú stránku procesu, teda jazykový či metaforický charakter javu, a nie abstrahovanie.

va, a prečo to robí, ale nedisponuje takým pojmovým aparátom, resp. – opäť použijúc Dolníkov slovník (op. cit.) – takým vysokým stupňom racionality v oblasti jazyka, ktorý by mu umožňoval vysvetliť vlastnú činnosť pri hovorení.⁹ Naopak, lingvista je ten, ktorý má prostriedky na to, aby tieto vysvetlenia dokázal sformulovať. Ak je jeho vysvetlenie v súlade s perspektívou hovoriaceho, tak zo strany hovoriaceho nasleduje tzv. aha-zážitok, teda náhle rozpoznanie správneho vysvetlenia, ako keby si hovoriaci povedal: „ozať to tak môže byť, len ja by som to tak nevedel sformulovať“ (porov. Szilágyi 2013, s. 238, 2. poznámka pod čiarou). Ide o určitý spôsob jazykovej sebareflexie, keď sa lingvista na základe poznania konkrétnej situácie snaží pochopiť jazykové správanie hovoriacich, pričom vystupuje ako jeden z nich. Tento prístup poznáme aj ako zúčastnené pozorovanie, t. j. keď lingvista nevystupuje ako výskumník, ale ako člen tej skupiny, ktorú skúma, napríklad ako „zvedavý zákazník“ (pozri Nekvapil 2020, s. 256). Perspektíva hovoriaceho však nie je len metódou získavania autentických dát, ale aj metódou písania, ktorá sa z metodologických dôvodov drží pri pravom predmete výskumu, ktorým je hovoriaci. Obrazne by sa dalo povedať, že ide o pretavenie zúčastneného pozorovania jazykovej reality do „zúčastneného“ písania o jazykovej realite.¹⁰

To, ako vyzerá perspektíva hovoriaceho „v praxi“, nie je ľahké ilustrovať. V maďarskej jazykovede túto perspektívu vedome uplatňuje (aj keď ju tak nenazýva) najmä Sándor Szilágyi N., u ktorého táto perspektíva pretrváva aj v dlhších častiach textu (najzreteľnejšie asi v Szilágyi 1996 a 2004, s. 17 – 23). Jednotlivé perspektívy sa totiž môžu striedať v rámci textu (k tomu pozri Sebők 2020b, s. 102 – 103) a je individuálne, koľko priestoru dáva ten-ktorý autor jednotlivým perspektívam. V maďarskej i slovenskej jazykovede je možné nájsť autorov, u ktorých sa táto perspektíva uplatňuje, hoci len v kratšej časti textu. Ako príklad som si vybral krátku podkapitolu z príspevku Orsolyi Véghovej, ktorá vyšla v projektovom zborníku s názvom *Jazykové a komunikačné problémy na Slovensku a ich manažment* (Lanstyák et al. 2022). Prísne vzaté, nejde o vedeckú prácu, ale skôr o reflexiu z praxe, ktorá sa venuje prekonávaniu jazykových bariér a predsudkov vo výučbe maďarského a slovenského jazyka, ale možno práve tento charakter textu umožňuje uchopenie problému z perspektívy hovoriaceho. Nasleduje úryvok z podkapitoly *Ako vznikajú predsudky?*:

Citát v názve prednášky „Povedia mi, že som sprostý Maďar“ pochádza od účastníka pilotného ročníka Robka. Jeho prvotná obava, ktorá sa vyno-

⁹ Porov. s výrokmi typu „poznám to slovo, viem čo znamená, ale neviem to vysvetliť“, alebo v prípade vysvetlenia rozdielu dvoch synonymických slov: „citím ten rozdiel medzi nimi, viem povedať aj príklad vo vete, ale neviem vysvetliť rozdiel“, ďalej pre bežných používateľov materinského jazyka, t. j. pre praktických jazykových odborníkov, je často problematické vysvetľovanie gramatiky iným používateľom, pre ktorých je daný jazyk cudzím jazykom.

¹⁰ V prípade „perspektívy termínu“ ide práve o držanie odstupe od hovoriacich (porov. nižšie, s kapitolou 4).

mila, keď dostal možnosť zúčastniť sa na projekte, pochádzala z vlastnej negatívnej skúsenosti. Táto jeho predstava sa nakoniec vôbec nepotvrdila a dvojtyždňový pobyt znamenal v jeho konkrétnom prípade, že miesto krátkych viet a jednoslovných odpovedí bol schopný po návrate z programu plynule rozprávať, povedať vtip alebo zadať hádanku. ... Veľkým ponaučením bolo uvedomiť si, že jav opísaný v behaviorálnej psychológii tzv. negatívna predpojatosť, zohrával aj v Robkovom prípade svoju rolu. Negatívna predpojatosť (negativity bias) nám spôsobuje, že si viac pamätáme negatívne skúsenosti ako pozitívne.¹¹ Dôležité je teda si uvedomiť, že Robkova negatívna skúsenosť, keď na ulici na neho deti z druhej školy kričali nadávky, bola extrémna a nemožno ju zovšeobecniť (Véghová 2022, s. 223 – 224).

Najcharakteristickejšou črtou uvedeného textu je, že autorka používa konkrétne meno osoby. Nejde však o vyzdvihnutie jedinečného príkladu, ale skôr o znázornenie typického prípadu, v rámci ktorého získavajú jednotlivé výroky všeobecnú platnosť. Spomenutá osoba nie je ani vymyslená, prípadne idealizovaná, a nie je ani dostatočne konkrétna, pretože o Robkovi nevieme vôbec nič, nedisponujeme žiadnymi sociolingvistickými parametrami, poznáme iba jeho výrok, ktorý autorka uvádza ako príklad. Na strane druhej je spomenutá osoba dostatočne konkrétna na to, aby bol určitým prototypom istej situácie, v ktorej možno mnohí rozpoznajú svoju vlastnú stratégiu správania sa. Zo spôsobu písania je zrejmé, že nie je reč o jednom dieťati, ale o mnohých deťoch, ktoré i keď sa nevolajú Robko a nezažili presne takú situáciu, aká je uvedená v opise, s niečím podobným majú skúsenosť a presne rozumejú problému, na ktorý autorka naráža (porov. Szilágyi 2004, s. 23 – 24 – 11. poznámka pod čiarou).

Uvedený problém predsudkov by sa samozrejme dal opísať aj z inej perspektívy. Úryvok by vyzeral inak, keby sme sa zamerali na samotný problém a uplatnili by sme počas písania celého textu iba „perspektívu termínov“. Napr. takto:

Negatívna skúsenosť spojená s identitou môže u detí patriacich k maďarskej národnostnej menšine viesť k negatívnej predpojatosti (negativity bias), teda k intenzívnejšiemu vnímaniu negatívnych skúseností ako pozitívnych a následne k zovšeobecňovaniu tejto negatívnej skúsenosti. Ďalšia priama skúsenosť však u týchto detí môže viesť k prehodnoteniu negatívnej skúsenosti a odbúraniu existujúcich negatívnych predsudkov, čo má dokázateľne kladný vplyv na osvojovanie väčšinového jazyka.

¹¹ V podčiarknutej časti textu sa uplatňuje „perspektíva termínu“ (negatívna predpojatosť). Túto časť podkapitoly uvádzam z toho dôvodu, aby sa celá situácia dala pochopiť, a nie je mojím cieľom znázorniť dynamiku striedania perspektívy hovoriaceho a „termínov“ (pozri tiež Sebők 2020b).

V uvedenom príklade teda uplatňujeme výhradne „perspektívu termínov“ (pozri 4. podkapitulu nižšie). „Sila“ perspektívy hovoriaceho sa prejavovala v autentickejšť, tzn. v tom, že upriamila pozornosť na stratégiu človeka, ktorý je ako „jeden z nás“. Ten človek sa môže volať Robko alebo aj inak, dôležité je, že sa vieme vžiť do jeho roly a pochopiť jeho situáciu. Píšeme o vzťahu menšinového dieťaťa k osvojovaniu väčšinového jazyka z pohľadu „nadobudnutých“ a následne „zanechaných“ predsudkov. Teda nejde o abstraktné, v skutočnosti neexistujúce dieťa, ale o dieťa, ktoré si vieme predstaviť (a nielen rozumieme významu tohto slova; porov. s imaginárnou ekvivalenciou – Dolník 2009, s. 145 – 148). V druhej verzii textu však nepíšeme priamo o dieťati, ale o vzťahu abstraktných pojmov a ich „vplyve“ na dieťa. Dieťa prestane byť agensom a stáva sa paciensom. Agensmi sa stanú termíny. Stráca sa konkrétna „vzorová situácia“ a do pozornosti sa dostávajú termíny a ich vzťahy. Pohybujeme sa v abstrakciách. Zmení sa perspektíva. Uplatňuje sa „perspektíva termínu“.

4. „PERSPEKTÍVA TERMÍNU“

„Perspektíva termínu“ sa dokáže uplatniť „umlčaním“ (*suppression*) hovoriaceho (pozri Van Leeuwen 1996, s. 39) a „držaním odstupu“ od neho. Ide o postupné oddaľovanie sa od konkrétneho hovoriaceho a od konkrétnej situácie v zmysle určitých poznávacích zámerov (porov. Halas 2015, s. 78 – 79). Nejde však vždy iba o postup, ktorý poznáme ako abstrahovanie a výsledok ako abstrakcia, ale o jav, v ktorom je abstrakcia nie len výsledkom vedeckej metódy, ale zároveň aj východiskom hovorenia alebo písania. V zmysle vyššie opísaného chápania diskurzu môžeme povedať, že v prípade tohto javu prebehla transformácia vstupného objektu v predchádzajúcich častiach textu alebo v iných predchádzajúcich textoch a pracuje sa s výstupným (abstrahovaným) objektom ako s východiskovým, ktorý už nabral vlastné kontúry, má svoje meno, možno je *terminus technicus* a zrejme má aj svoju definíciu alebo niekoľko svojich definícií. Vznikajú nové entity (termíny), ktoré buď strácajú priamu spojitosť s fyzickým svetom (keď sa abstrakcia stane východiskom ďalšieho jednanja), alebo označujú niečo, čo v skutočnosti ani nemá konkrétnu referenciu vo fyzickom, zmyslami uchopiteľnom svete (detailnejšie pozri nižšie pri kognitívnej a fiktívnej ekvivalencii).¹²

Ako prvý prípad môžeme uviesť príklad termín *igekötő* (*slovesná predpona*).¹³ Tento termín vznikol abstrahovaním. Ak by sme chceli začať s opisom maďarských

¹² Aby sa dali rozlíšiť odlišné druhy abstrakcií, Szilágyi prvý prípad nazýva *abstrakcia* (*absztrakció*) a na druhý prípad, keď abstrakcia nemá spojitosť s nijakým reálnym objektom, používa výraz *abstraktum* (*absztraktum*) (Szilágyi 2004, s. 28). Toto však nie je v súlade so slovenskou, nie celkom jednotnou terminológiou, v rámci ktorej *abstrakcia* označuje použitie metódy abstrahovania, teda postup, pričom výsledok použitia tejto metódy sa označuje termínom *abstraktum* (pozri Halas 2015, s. 73).

¹³ Tento termín som si vybral z maďarčiny, keďže som sa tomu dávnejšie podrobnejšie venoval (pozri Sebők 2010). Avšak nemohol by som tento termín jednoducho nahradiť slovenským ekvivalentom z viacerých dôvodov: (1) slovotvorné formanty v maďarčine, ktoré sa v slovenčine zvyknú nazývať *slo-*

slovesných predpôn (ale zrejme aj slovenských) odznova na nepopísanú tabuľu, začínali by sme asi so sledovaním určitých opakujúcich sa „zložiek“ v rôznych prehovoroch,¹⁴ napríklad so segmentom *ki*, ktorého prítomnosť pri rôznych iných „zložkách“, vyjadrujúcich nejakú činnosť (rozumej: slovesá), ovplyvňuje význam určitého prehovoru, a to vždy prevažne rovnakým spôsobom. Dalo by sa takto opísať, aký bude rozdiel medzi dvomi prehovormi, keď sa budú líšiť iba v tom, či sme použili alebo nepoužili „zložku“ *ki*. Môžeme porovnať čo najväčšie množstvo prehovorov a skonštatovať (okrem iného), že výskyt tejto „zložky“ v prehovore sa spája so smerovaním odniekiaľ von.¹⁵ Tak isto by sme sa mohli pozrieť aj na ďalšiu opakujúcu sa „zložku“ v prehovoroch, napríklad na *le*. Tiež by sme zistili, že za jej výskytom je nejaká pravidelnosť a že sa jej výskyt okrem iného spája so smerovaním odniekiaľ nadol. Mohli by sme si všímať aj ďalšie podobné „zložky“ prehovorov a zistiť, že všetky majú niečo spoločné. Pri prítomnosti každej jednej „zložky“ sme trochu inak rozumeli určitému prehovoru, ako pri ich neprítomnosti. A túto „inakosť“ by sme mohli skĺbiť a opísať ako určovanie smeru určitej činnosti.¹⁶ Môžeme teda odhliadnuť od toho, aký význam mala tá-ktorá „zložka“ v prehovore a povedať na základe spoločných vlastností všetkých vybraných „zložiek“, že v tomto prípade ide o kategóriu *igekötő*. Upresňovaním ďalších spoločných vlastností by sme ešte mohli pokračovať ďalej, ale dopracovali by sme sa k abstrakcii, ktorá vznikla s odrazením sa od niečoho reálneho (napr. od toho, že niekto povedal *kimegyek a kertbe*, t. j. *idem von do záhrady*), odhliadaním od rôznych situačných špecifik, vyzdvihovaním určitých relevantných charakteristík a „pokrstením“ tohto výsledku nejakým menom (ktoré by sme mohli po uvedení definície považovať za termín).¹⁷ Vďaka tomu by

vesné predpony, majú v systéme maďarského jazyka iné funkcie (porov. Misadová 2011, s. 44 – 60) a sú produktívnejšou kategóriou v tvorbe nových významov, ako slovesné predpony v slovenčine; (2) samotná motivácia slovenského termínu je v maďarčine zavádzajúca, keďže slovesná predpona v maďarčine nemusí byť priamo spojená so slovesom a ani nemusí stáť pred slovesom; (3) slovenský termín sa skladá z dvoch slov a pri znázorňovaní príkladu lepšie vyhovuje jednoslovný termín.

¹⁴ Používaním slova *prehovor* chcem zdôrazniť, že ide o reálne rozprávanie, ktoré prebieha medzi ľuďmi. Slovo *veta* by evokovalo, že ide o takú časť prehovoru, ktorá je už „očistená“ od kontextu a rozprávajúcich. V mojom príklade však chcem zdôrazniť práve to, že ide o stav, keď ešte nepoužívame dnešné, zaužívané abstrakcie.

¹⁵ Nota bene: všimnime si, že sme ten termín ani len nevytvorili, už píšeme o tejto „zložke“ ako o samostatnej bytosti, aj keď *ki* ako také neexistuje vo fyzickom svete. Môžeme na to uviesť príklad, ale nemôžeme ho ako také ukázať. Je možné však o tom hovoriť ako o samostatnej entite. Na to poukázal už George Lakoff a Mark Johnson v knihe *Metaphors We Live By*, keď písali o ontologickej metafore (1980/2003, s. 25 – 32).

¹⁶ Samozrejme nejde len o túto funkciu slovesných predpôn, ale nie je mojím cieľom, aby som bližšie opisoval tento veľmi diferencovaný systém, skôr chcem len poukázať na to, prečo je termín *igekötő* abstrakciou.

¹⁷ Samozrejme, nie je na tom nič zlé. Ale ako na to veľmi výstižne upozornil László Cseresnyési v inom kontexte, otázkou nie je to, akú vedeckú abstrakciu „nemôžeme“ urobiť, ale skôr to, čo stratíme odhliadnutím od komunikačnej funkcie prehovoru (porov. Cseresnyési 2013, s. 16).

sme mohli pomenovať jedným slovom všetky spoločné vlastnosti nami vytvorenej kategórie.

Ako príklad na druhý prípad (keď abstrakcia – presnejšie abstraktum – nemá konkrétnu referenciu vo fyzickom svete) nám asi najlepšie poslúži najzákladnejší termín lingvistiky, termín *jazyk*. V druhej poznámke pod čiarou som už odkazoval na autorov, ktorí spochybňujú existenciu jazyka ako takého a poukazujú na to, že ide skrátka o umelý, ideologický konštrukt, ktorý vznikol v Európe, odkiaľ sa počas kolonizácie rozšíril po celom svete a existuje len vďaka tomu, že o ňom hovoríme. Natíska sa však otázka, na čo toto slovo odkazuje – nejde predsa o vzduchoprázdno – a prečo sa javí ako reálna súčasť sveta. Asi najpresvedčivejšie vysvetlenie nájdeme u Sándora Szilágyiho N. (pozri najmä 1996, s. 88 – 89), ktorý, veľmi zjednodušene povedané, vychádza z toho, že ľudská reč sa vyvinula na hovorenie o konkrétnych veciach. Keď sme však (ako ľudia) začali hovoriť o abstraktných „veciach“, nemali sme inú možnosť, ako použiť pravidlá, ktoré boli vyvinuté na iný účel. Tým sme však predpripravili priestor pre vznik rôznych ilúzií,¹⁸ ktoré sú založené na „logike“, podľa ktorej keď o niečom hovoríme ako o konkrétnej veci (napr. *odovzdať jazyk ďalšej generácii, používanie a výmena jazyka* atď.), prisudzujeme mu nejaké vlastníctvo (*systém jazyka, vzťah jazykov, slovník jazyka* atď.) a navyše môže vykonávať aj rôzne činnosti (*vyjadriť, prezradiť, odzrkadliť* atď.), potom je to niečo reálne – pretože pôvodne sme takto zvykli hovoriť iba o reálnych veciach. Slovom J. Dolníka by sa dalo povedať, že tu na jednej strane ide o prejav tzv. kognitívnej ekvivalencie (ako výsledok transformačnej homogenizácie), s ktorou sa kompenzuje nedostatok ontologickej ekvivalencie, pretože ontologicky nepravé veci „sa jazykovo prezentujú ako pravé veci (jazykovo sa s nimi narába, akoby boli pravé veci)“ (Dolník 2009, s. 144), zjednodušene povedané, o abstrakciách hovoríme ako o reálne existujúcich veciach. Na strane druhej, tento jav možno chápať aj na pozadí fiktívnej ekvivalencie, ktorá spočíva v tom, že sa určité „entita jazykovo uchopuje na podklade fikcie, že je ekvivalentná s členmi triedy, do ktorej ju reálne nemožno zaradiť“ (Dolník 2009, s. 148), teda o určitých termínoch metaforicky hovoríme ako o živých bytostiach. Zrejme obidve interpretácie javu sú naraz platné a ich spoločným menovateľom je ekvivalencia, na základe ktorej jeden jazykový jav („činnosti“ abstraktných entít) vnímame ako ekvivalentný s iným javom (činnosti živých bytostí).

Tu však dochádza k dôležitému zlomu: ide o niečo, o čom nerozprávame preto, lebo za tým niečo reálne existuje, ale preto to existuje, lebo o tom reálne rozprávame, t. j. spôsobom, ako sme zvyknutí hovoriť o reálnych veciach. Samozrejme, tým netvrdím (spolu so Szilágyim), že jazyk vôbec neexistuje, ale to, že neexistuje tak, ako sa nám z rozprávania môže zdať. To, čo reálne existuje sú podľa Szilágyiho (1996, s. 93)

¹⁸ Lanstyák (2017, s. 49) nazýva jazyk výrazom *iluzórikum*. Szilágyi neprirovnáva jazyk k ilúzii, ale skôr k halucinácii. Preston (2004, s. 91) zas hovorí o jazyku ako o „pohodlnej fikcii“ (convenient fiction).

Ľudia, ktorí rozprávajú, a to, že si rozumejú (v rámci nejakej skupiny) naznačuje, že dodržiavajú určité pravidlá rozprávania. Nieкто ich nazýva zjednodušené *jazyk*. Má to svoje výhody, pretože sa nemusíme zdlhavo vyjadrovať (čo by išlo proti ekonómii rozprávania), ale má to aj svoje úskalia, lebo vytvárame zároveň dojem, že nejde o spôsob vyjadrovania, ale o reálnu entitu (porov. Jørgensen et al. 2011, s. 29). To sa prejavuje napríklad vtedy, keď sa nepýtame na to, ako sa dvaja ľudia dokážu dorozumieť, teda na to, akým spôsobom to robia, ale na to, čo je to jazyk (Szilágyi 1996, s. 93). Znamená to, že sa tu otočí vzťah označenia (tu: termínu) a označovanej „veci“. Postupnosť „vec – označenie“ sa zmení na „označenie – vec“, pričom k označeniu/menu hľadáme nejakú „vec“, ktorú keď nájdeme, začneme tvoriť obsah k označeniu/menu/termínu.¹⁹ Nastane teda niečo podobné, čo som spomínal v predchádzajúcom príklade (o abstrakciách): výsledok nejakej mentálnej operácie (*slovesná predpona, jazyk*) sa zmení na východiskový bod ďalších mentálnych operácií, pričom ani v jednom prípade im v realite²⁰ nič materiálne nezodpovedá (porov. Szilágyi 2004, s. 12).

Práve túto zmenu by sme mali nazvať zmenou perspektívy: keď sa do popredia dostane abstraktná entita (ktorú reprezentuje termín) a ohnisko pozornosti sa presunie z hovoriaceho (a jeho rečovej činnosti) na abstraktné výrazy (Szilágyi 2004, s. 25 – 26), o ktorých vieme hovoriť len konkrétnou rečou, konkrétnymi „obrazmi“, t. j. pomocou rôznych metafor.²¹ Naš spôsob rozprávania o konkrétnych veciach premietneme na vzťahy abstraktného sveta, čo Theo van Leeuwen (2004, s. 109 – 113) nazýva rekontextualizáciou rečovej činnosti (*recontextualisation of linguistic practice*), a tak termín „nadobudne schopnosť“ vykonávať rôzne činnosti.

Vrátim sa však k vyššie uvedenému spôsobu písania o predsudkoch. V texte od autorky Véghovej je v popredí Robko, ktorý v dôsledku obohatenia svojich nových skúseností prehodnotil svoj názor na seba a na ľudí, ktorí rozprávajú po slovensky. V druhom variante textu sú v popredí termíny: negatívna skúsenosť, ktorá *vedie deti k negatívnej predpojatosti*, alebo ďalšia skúsenosť, ktorá ich *vedie k prehodnoteniu negatívnej skúsenosti a má aj vplyv na osvojovanie jazyka*. Vidíme, že v tomto druhom prípade už to nie je dieťa, ktoré dochádza k inému názoru a ktoré dokáže lepšie hovoriť po slovensky. Sú to skúsenosti, ktoré ho vedú z jedného miesta na druhé a tie ho ovplyvňujú.

¹⁹ O tom môže svedčiť bohatá metaforika rôznych spôsobov uchopenia jazyka, napr. ako orgán, nástroj, organizmus, systém, počítač a pod. (porov. Bohunická 2014, s. 15 – 16).

²⁰ V súvislosti s abstrakciami *realitu* chápem ako fyzický svet, ktorý by tu existoval aj bez toho, že by ho niekto vnímal, interpretoval alebo hovoril o ňom. Samozrejme nepopieram, že súčasťou reality je napríklad aj termín *jazyk*, ale iným spôsobom, ako keď sa pozeráme napr. na jazyk ako orgán. Je to istá sociálna realita, ktorá sa v prvom rade nachádza v hlave človeka, ale má vonkajšie prejavy (porov. Szilágyi 2002, s. 161 – 162), napríklad keď o nej rozprávame, rozmyšľame alebo na základe toho vykonávame určitú činnosť.

²¹ Úlohou štruktúrálnych metafor je práve to, aby sme prostredníctvom zdrojovej domény (ktorá je väčšinou nejaká konkrétna, dobre známa vec) vedeli uchopiť cieľovú doménu, ktorú predstavuje väčšinou nejaká abstraktná, neľahko predstaviteľná entita.

Vytvára sa tak abstraktná realita, v rámci ktorej každý termín vystupuje ako samostatná entita so svojim vlastným „životom“ (porov. Szilágyi 2011, s. 12 – 14; a s vyššie opísanými prípadovými štúdiami Sebők 2020c, 2014, 2016). V dôsledku spôsobu hovorenia o týchto entitách vytvárame abstraktnú jazykovú realitu, v ktorej sa namiesto činnosti hovoriacich analyzuje „činnosť“ termínov. Perspektíva lingvistu sa tým presunie z hovoriaceho na termíny, ktoré na úrovni vyjadrovacích prostriedkov lingvistu prevezmú „rolu“ hovoriaceho a stanú sa predmetom výskumu.

5. PRÍSTUP LINGVISTU

V predchádzajúcich dvoch podkapitolách som sa snažil poukázať na málo zdôrazňovanú okolnosť pri deskripcii jazyka, a to, že deskripcia používania jazyka hovoriacich neexistuje bez používania jazyka lingvistov. Aj keď sa to na prvý pohľad môže zdať, nejde o úplnú banalitu, pretože spôsob používania jazyka lingvistov má dôsledky na samotný výsledok deskripcie. To, čo zjednodušene nazývame jazyk, má v sebe zakódované určité vlastnosti (porov. vyššie), v dôsledku ktorých je deskripcia neustále vystavovaná určitému zjednodušovaniu, príp. skomoleniu opisovanej časti jazykovej (alebo skôr lingvistickej) reality. Prejavom toho je, že sa pomenované časti jazykovej reality v dôsledku ich používania začnú javiť ako skutočné entity, prestanú byť prostriedkom deskripcie a stanú sa jej predmetom.

Doteraz som sa však venoval iba dôsledkom, ktoré vyplývajú z „charakteru používaného jazyka“. Vyzerá to ale tak, že sú aj ďalšie dve okolnosti, ktoré napomáhajú prenasťaveniu perspektívy lingvistu, ale nemajú jazykový charakter. Ide o okolnosti, ktoré nevyplývajú z toho, aké vyjadrovacie prostriedky lingvista používa vo svojej deskripcii, ale skôr o jeho určitú pracovnú metódu, resp. ako si pripravuje svoj výskum a ako prezentuje výsledky svojho výskumu. Nazvime tieto „okolnosti“ prístupom výskumníka a prístupom autora.²²

Prístup výskumníka odkazuje na všeobecný spôsob, ako by sa mal robiť výskum v rámci humanitných vied. Otázkou je, čo charakterizuje tento „všeobecný spôsob“ robenia výskumu. V prvom rade to znamená určitý odstup od predmetu výskumu a udržiavanie tejto „vzdialenosti“ od neho. Na rozdiel od perspektívy hovoriaceho, v rámci tohto prístupu sa lingvista nestotožňuje s hovoriacim (respondentom), nevŕtja sa do jeho kože, pretože by to spochybnilo dôveryhodnosť údajov

²² Vo svojich skorších prácach som tieto prístupy nazýval tiež *perspektíva*, keďže rovnako ide o určitý „organizačný princíp“ jazykovej reality. V prípade perspektívy hovoriaceho a termínu však išlo o východisko deskripcie – či tým východiskom je hovoriaci alebo termín –, z ktorého lingvista konštruje svoju deskripciu. A z tohto „externého“ východiskového bodu (t. j. perspektívy) som sa pozeral na predmet výskumu (k perspektivizácii porov. Bańcerowski 2003, s. 200; Tolcsvai Nagy 2017, s. 48 – 49; Verhagen 2007, s. 48 – 81). V prípade výskumníka a autora však nejde o podobný spôsob nazerania, ale skôr o „interné“ rozhodnutia, ktoré určujú, ako bude prebiehať výskum a ako z toho napíšeme nejaký výstup. Preto bude asi lepšie nazvať ich *prístup*.

a narušilo potrebnú objektivitu výskumu.²³ Prístup výskumníka ponúka nezaujatý pohľad „zvonka“, ktorého rámce a obrysy tvoria zvolené vedecké postupy a náplňou sú získané údaje (či už z výskumu alebo odbornej literatúry). Tieto postupy umožňujú určitý nadhľad, vďaka ktorému si lingvista vytvorí adekvátne „pracovné podmienky“ pre výskum: vytvára svoj predmet výskumu (najmä v humanitných vedách), určuje si podmienky výskumu, selektuje, položí si otázky a na základe kontrolovaného zberu dát na ne aj odpovie. Skrátka, manažuje si svoj výskum, pričom získava širší, „globálny“ prehľad o určitej časti jazykovej reality (porov. Dolník 1997, s. 31 – 32) a poskytne jej rekonštrukciu.

V rámci rekonštrukcie časti jazykovej reality zohráva dôležitú rolu prístup autora. Ide o prístup, prostredníctvom ktorého výskumom získané informácie dostanú písanú, príp. hovorenú podobu. Lingvista „si urobí poriadok“ vo svojich získaných dátach, usporiada ich do logického reťazca a vytvorí príbeh o odpozorovaných javoch, ktorý korešponduje s inými príbehmi v rámci disciplíny (porov. Tóth – Csányi 2017, s. 69; Galasiński 2004, s. 132). Vyberá si najdôležitejšie elementy z výskumu, ktoré z hľadiska položených otázok dávajú najväčší zmysel (Cameron 1995, s. 214). To, čo najviac zdôrazňuje, závisí od položených otázok, pretože každá otázka vrhá iné svetlo na získané údaje a upriamuje pozornosť na iné súvislosti. Preto sa dá z jedného výskumu napísať viac než jedna štúdia (na konkrétnom príklade som tento prístup znázornil v Sebők 2022, s. 340 – 341).²⁴

O týchto dvoch prístupoch lingvistu vo všeobecnosti môžeme povedať, že sú akýmisi organizačnými princípmi deskripcie, ktoré vyžadujú určitý odstup. V prípade prístupu výskumníka sa pozornosť lingvistu väčšinou oddiali od hovoriacich a zameriava sa na vybraný výsek reality, ktorý je častokrát starostlivo skonštruovaný (napr. výber miesta výskumu, respondentov, metodológie, pojmov) a prispôbený vedeckému postupu, príp. aj iným výskumom (pre porovnateľnosť). Získané výsledky sa vzťahujú na zvolený výskumný (empirický) materiál a svedčia o charakteristike skúmaných javov, ktoré sprostredkovane, v širšom zmysle, môžu byť uplatniteľné aj na jazykové správanie hovoriacich. Tento prístup v princípe drží odstup od reality, ktorú reprezentujú hovoriaci a sprostredkuje svoje zistenia o predmete výskumu (zvyčajne o nejakom jave) s určitým nadhľadom a nepriamo.

Ešte väčší odstup sa vytvára vtedy, keď lingvista prezentuje svoje výsledky výskumu v písanej alebo hovorenej forme. V tomto prípade ide o ďalšiu rekonštrukciu,

²³ Tento široko uznávaný prístup zatiaľ málokto spochybnil. Medzi výnimky však patrí P. Bourdieu (1997).

²⁴ Prístup výskumníka a autora by sme mohli prirovnáť aj k pojmom známym z literárnej vedy, a to k fabule a sujetu (porov. Tomaševskij 1971, s. 193 – 208), pričom výskum predstavuje fabulu (ktorá sa nemení) a sujet prezentáciu výsledkov. Výskumom získavané údaje sa nemenia, ako ani východiská a ciele výskumu. To, čo sa mení je spôsob spracovania týchto výsledkov, teda „sujet výskumu“, t. j. ktoré údaje chce autor zdôrazniť a v akých súvislostiach. Tak ako sa môže jeden príbeh spracovať rôznymi spôsobmi, aj z jedného výskumu sa môžu vytvoriť rôzne výstupy.

ale nie vybranej časti jazykovej reality (ako v prípade prístupu výskumníka), ale výskumu podľa kritérií akademického štýlu písania. To znamená uplatnenie si určitých vonkajších „donucovacích“ prostriedkov, aby vznikol príspevok, ktorý je podľa očakávania koherentný, logicky štruktúrovaný, zreteľne sformulovaný, bez vnútorných protirečení a pod. (porov. Carli – Calaresu 2007, s. 531). Teda ide o spôsob sprostredkovania výsledkov, ktorý tiež zväčšuje „vzdialenosť“ od pôvodne vnímanej jazykovej reality. K týmto dvom „sprostredkovacím prístupom“ sa pridáva vyššie opisovaný spôsob jazykového stvárnenia jazykovej reality, ktorý prináša ďalší odstup – väčší či menší, podľa toho, ktorou perspektívou sa na jazykovú realitu pozeráme, či z perspektívy termínu alebo hovoriaceho.²⁵ Vo všeobecnosti teda môžeme skonštatovať, že výrazové prostriedky, ktoré používame pri opise jazykovej reality, nám na jednej strane umožňujú, aby sme o jazykovej realite mohli vôbec niečo povedať. Na druhej strane nás zvolené prostriedky neustále odvádzajú na cesty, ktoré nás oddaľujú od pôvodného zámeru deskripcie.

6. ZÁVER

Vo svojom príspevku som sa venoval metajazyku lingvistov na základe svojich troch skorších prípadových štúdií. Snažil som sa upriamiť pozornosť na jazyk (resp. metajazyk), pomocou ktorého sa opisuje konštrukt bežne nazývaný *jazyk*. Pokúsil som sa opísať dve perspektívy, ktoré sa môžu uplatniť pri deskripcii tohto tzv. jazyka – perspektívu hovoriaceho a perspektívu termínu – a uchopiť proces vystriedania sa týchto dvoch perspektív v rámci deskripcie. Okrem toho som poukázal aj na dva prístupy lingvistu – prístup výskumníka a prístup autora –, ktoré predchádzajú samotnej verbalizácii lingvistických tvrdení o jazyku a ovplyvňujú jej podobu. Charakterizáciou týchto perspektív a prístupov som chcel upriamiť pozornosť na málokedy reflektovanú skutočnosť, že aj samotná deskripcia je istým spôsobom používaním jazyka, ktorý má tiež svoje osobitné charakteristické rysy a tie – vzhľadom na to, že predmet deskripcie je abstraktná a konštruovaná entita – môžu ovplyvniť aj samotný predmet výskumu. Zjednodušene povedané: spôsob opisu môže zanechať stopy na výsledku opisu, prípadne ho zmeniť.

Lingvista je pri opise jazykovej reality nútený robiť kompromisy, aby prostredníctvom opisu dokázal zdieľať svoju predstavu o jazykovej realite. Po prvé, keďže nedokáže uchopiť celý jazykový svet naraz, musí selektovať podľa určitých kritérií (pozri prístup výskumníka). Po druhé, keďže aj vybraný výsek jazykovej

²⁵ Je asi naivitou predpokladať takúto postupnosť, ktorá predchádza deskripcii jazyka. Zrejme sa nedá určiť presné poradie a je viac pravdepodobné, že takéto poradie ani nemusí existovať. Všetky tri opísané stupne sa môžu odohrať aj naraz – s odlišnými dôrazmi. Táto časť príspevku je preto dobrou ilustráciou toho, ako spomínané logické štruktúrovanie príbehu vyzerá v praxi; najskôr predsa musíme rozdeliť to, čo sa nám najprv javilo ako celok – inak by sme nevedeli o tom rozprávať –, a potom môžeme skonštatovať, že takéto členenie v skutočnosti neexistuje.

reality má v sebe nevyčerpatelný interpretačný potenciál, musí selektovať podľa ďalších kritérií a takpovediac napísať „sujet štúdie“ z „fabuly výskumu“ (pozri prístup autora). A po tretie, keďže nemá iný prostriedok na vyjadrenie svojich zistení o jazykovom svete ako jazyk, musí rešpektovať vlastnosti (meta)jazyka deskripcie – v prvom rade jeho zjednodušujúci charakter (abstrakcie) a metaforickosť (metafory). Sú to dve neoddeliteľné súčasti deskripcie a – v širšom zmysle – aj používania jazyka, bez ktorých by sa nedal odovzdávať žiadny metajazykový obsah. Nie je možné tieto skutočnosti obísť, no je dôležité, či priam nevyhnutné uvedomiť si ich, aby metajazyk nebol jazykom o nejakej abstraktnej, skonštruovanej jazykovej entite, t. j. o *jazyku* ako takom, ale snahou o verbálne uchopenie toho aspektu ľudskej činnosti, ktorú by sme zjednodušene – v súlade s ekonómiou rozprávania – pokojne mohli nazvať *jazykom*.

Bibliografia

- BACHTIN, Michail (1979/1988): Problém rečových žánrov. In: *Estetika slovesnej tvorby*. Bratislava: Tatran, s. 266 – 313.
- BAŇCZEROWSKI, Janusz (2003): Az ábrázolás fogalma a kognitív nyelvészetben. In: *Magyar Nyelvőr*, roč. 127, č. 2, s. 196 – 205.
- BOHUNICKÁ, Alena (2014): *Metaforika činnostného aspektu jazyka*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave. 123 s.
- BOURDIEU, Pierre (1997): A közvélemény nem létezik. In: *Szociológiai Figyelő*, roč. 13, č. 1 – 2, s. 136 – 145.
- CAMERON, Deborah (1995): Stories of language. In: D. Cameron: *Verbal Hygiene*. London – New York: Routledge, s. 212 – 215.
- CAMERON, Deborah (2004): Out of the bottle: The social life of metalanguage. In: A. Jaworski – N. Coupland – D. Galasiński (eds.): *Metalanguage: Social and Ideological Perspectives*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter, s. 311 – 321.
- CARLI, Augusto – CALARESU, Emilia (2007): Language and science. In: M. Hellinger – A. Pauwels (eds.): *Handbook of Language and Communication: Diversity and Change*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter, s. 523 – 552.
- CSERESNYÉSI, László (2013): Szabályok és véletlenek. In: M. Kontra – M. Németh – B. Sinkovics (eds.): *Elmélet és empiria a szociolingvisztikában: Válogatás a 17. Élőnyelvi Konferencia előadásaiból*. Budapest: Gondolat Kiadó, s. 15 – 33.
- DOLNÍK, Juraj (1997): Kritika jazykovej kritiky. In: S. Ondrejovič (ed.): *Slovenčina na konci 20. storočia, jej normy a perspektívy. Sociolinguistica slovacca 3*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, s. 28 – 34.
- DOLNÍK, Juraj (2009): *Všeobecná jazykoveda. Opis a vysvetľovanie jazyka*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV. 376 s.
- DOLNÍK, Juraj (2010a): *Jazyk – človek – kultúra*. Bratislava: Kalligram. 224 s.
- DOLNÍK, Juraj (2010b): *Teória spisovného jazyka so zreteľom na spisovnú slovenčinu*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV. 301 s.

DOLNÍK, Juraj (2019): Stratifikácia používateľov jazyka. In: *Jazykovedný časopis*, roč. 70, č. 3, s. 515 – 528.

FAIRCLOUGH, Norman (1995): *Critical discourse analysis: the critical study of language*. London: Longman. 268 s.

FOUCAULT, Michel (1994): Řád diskursu. In: P. Horák (ed.): *Diskurs, autor, genealogie*. Praha: Nakladatelství Svoboda, s. 7 – 41.

GAL, Susan (2006): Migration, Minorities and Multilingualism: Language Ideologies in Europe. In: C. Mar-Molinero – P. Stevenson (eds.): *Language Ideologies, Policies and Practices. Language and the Future of Europe*. Basingstoke – Palgrave: Macmillan, s. 13 – 27.

GALASIŃSKI, Dariusz (2004): Restoring the order: Metalanguage in the press coverage of Princess Diana's Panorama interview. In: A. Jaworski – N. Coupland – D. Galasiński (eds.): *Metalanguage: Social and Ideological Perspectives*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter, s. 131 – 145.

HALAS, Juraj (2015): *Abstrakcia a idealizácia ako metódy spoločensko-humanitných disciplín*. In: *Organon F*, roč. 22, č. 1, s. 71 – 89.

JAWORSKI, Adam – COUPLAND, Nikolas – GALASIŃSKI, Darius (eds.) (2004): *Metalanguage: Social and Ideological Perspectives*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter. 324 s.

JØRGENSEN, Jens Normann – KARREBÆK, Martha Sif – MADSEN, Lian Malai – MØLLER, Janus Spindler (2011): Polylinguaging in Superdiversity. In: *Diversities*, roč. 13, č. 2, s. 23 – 37.

KENESEI, István (2008): Az ellipszis szabályai a szóösszetételekben. In: K. Bibok et al. (eds.): *Emlékkönyv Pete Istvánnak*. Szeged. Dostupné na: <http://www.nytud.hu/kenesei/publiclist.html> [cit. 7. 8. 2024]

KÖVECSES, Zoltán (2005): *A metafora*. Budapest: Typotex. 282s.

LAKOFF, George – JOHNSON, Mark (1980/2003): *Metaphors We Live By*. Chicago – London: The University of Chicago Press. 128 s.

LANSTYÁK, István (2017): Nyelvités. In: A. Gróf – A. Kolláth – Sz. Szoták (eds.): *Szélrőzsa. A Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat 2014. évi lendvai konferenciájának anyaga*. Budapest: Termini Egyesület, s. 48 – 60.

LANSTYÁK, István – SAMKO, Milan – SEBŐK, Szilárd (eds.) (2022): *Jazykové a komunikačné problémy na Slovensku a ich manažment*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave. 358 s.

MÁTAI, D. Mária (2005): Szófajttörténet. In: J. Kiss – F. Pusztai (eds.): *Magyar nyelvtörténet*. Budapest: Osiris Kiadó, s. 393 – 429.

MIKO, František (1989): Od textu k literárnemu dielu. In: F. Miko: *Aspekty literárneho textu*. Nitra: Pedagogická fakulta, s. 34 – 53.

MISADOVÁ, Katarína (2011): *Kapitoly z morfológie maďarského jazyka*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave. 133 s.

NEKVAPIL, Jiří (2020): O kontinuitě a diskontinuitě sociolingvistického výzkumu: jazyk, jazyky a interakční procesy v Hradci Králové. In: *Jazykovedný časopis*, roč. 71, č. 2, s. 247 – 268.

NÉMETH, Boglárka (2011): Az állapotok aspektuális kategóriájáról. In: *Magyar Nyelv*, roč. 107, č. 4, s. 428 – 452.

ORGONÓVÁ, Oľga – DOLNÍK, Juraj (2010): *Používanie jazyka*. Bratislava: Univerzita Komenského. 229 s.

PRESTON, Dennis R. (2004): Folk metalanguage. In: A. Jaworski – N. Coupland – D. Galasiński (eds.): *Metalanguage. Social and Ideological Perspectives*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter, s. 75 – 101.

REISIGL, Martin – WODAK, Ruth (2009): The Discourse-Historical Approach (DHA). In: R. Wodak – M. Meyer (eds.): *Methods of Critical Discourse Analysis*. London: Sage, s. 87 – 121.

SEBŐK, Szilárd (2010): Az igekötő-használat változásainak néhány jellegzetes esetéről, avagy „ledöbbszentő igekötős formák bevállalása”. In: *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, roč. 12, č. 4, s. 111 – 128.

SEBŐK, Szilárd (2012): *Nyelvi ideológiai mechanizmusok vizsgálata*. (Diplomová práca). Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave. 103 s.

SEBŐK, Szilárd (2014): Mit tehet az igekötő? In: K. Misad – Z. Csehy (eds.) *Nova Posoniensia IV. Zborník Katedry maďarského jazyka a literatúry FiF UK*. Bratislava: Kalligram – Szenczi Molnár Albert Egyesület, s. 80 – 95.

SEBŐK, Szilárd (2016): Fogalmazásmód-változások a terminushasználatban (egy szövegen belül). In: I. Kozmács – I. Vančo (eds.): *Standard – Nem standard. Variációk egy nyelv változataira. Válogatás a 18. Élőnyelvi Konferencia előadásaiból*. Lakitelek: Anológia Kiadó, s. 101 – 114.

SEBŐK, Szilárd (2017): *Meta és nyelv. Kísérletek a nyelvreírás nyelvének leírására*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave. 182 s.

SEBŐK, Szilárd (2020a): Perspektívák különbözősége a nyelvreírásban. In: Zs. Ludányi – I. Jánk – Á. Domonkosi (eds.) *A nyelv perspektívája az oktatásban. Válogatás a PeLiKon 2018 oktatásnyelvészeti konferencia előadásaiból*. Eger: Líceum Kiadó, s. 41 – 54.

SEBŐK, Szilárd (2020b): Perspektívák váltakozása a nyelvreírásban. In: A. Benő – J. Péntek (eds.): *Kognitív és pszcholingvisztikai szempontok a nyelvi érintkezések vizsgálatában*. Kolozsvár: Anyanyelvapolók Erdélyi Szövetsége, s. 92 – 107.

SEBŐK, Szilárd (2020c): Dynamika používania lingvistických termínov? In: K. Gajdošová – P. Gregorík (eds.): *Varia XXIII. Zborník príspevkov z XXIII. kolokvia mladých jazykovedcov*. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri Jazykovednom ústave Ľudovíta Štúra SAV, s. 255 – 263.

SEBŐK, Szilárd (2022): Rola perspektív v riešení jazykových problémov. In: I. Lanstyák – M. Samko – Sz. Sebők (eds.): *Jazykové a komunikačné problémy na Slovensku a ich maňment*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, s. 332 – 353.

SZABÓ, Tamás Péter (2012): „Kirakunk táblákat, hogy csúnyán beszélni tilos.” *A javítás mint gyakorlat és mint téma diákok és tanáraik metanyelvében*. Dunajská Streda: Gramma. 286 s.

SZILÁGYI, N. Sándor (1996): *Hogyan teremtsünk világot? (Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára)*. Kolozsvár: Erdélyi Tankönyvtanács. 114 s.

SZILÁGYI, N. Sándor (2002): Nyelvében él a nemzet. In: *Regio*, roč. 13, č. 4, s. 159 – 177.

SZILÁGYI, N. Sándor (2004): Az absztraktrumok csapdája. In: S. Szilágyi N.: *Elmélet és módszer a nyelvészetben különös tekintettel a fonológiára*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, s. 10 – 40.

SZILÁGYI, N. Sándor (2011): Szinkrónia és diakrónia – de miről is beszélünk? In: E. Kádár – S. Szilágyi N. (eds.): *Szinkronikus nyelvtan és diakrónia*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, s. 9 – 30.

SZILÁGYI, N. Sándor (2013): A mi (rend)szertelen nyelvünk. In: E. Kádár – S. Szilágyi N. (eds.): *Analógia és modern nyelvtan*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, s. 235 – 263.

TOLCSVAI NAGY, Gábor (eds.) (2017): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 1152 s.

TOMAŠEVSKIJ, Boris (1971): Sujetová stavba. In: *Poetika. Teória literatúry*. Bratislava: Smena, s. 189 – 228.

TÓTH, Balázs – CSÁNYI, Vilmos (2017): *Hiedelmeink. Az emberi gondolkodás építőkövei*. Budapest: Libri. 238 s.

VAN LEEUWEN, Theo (1996): The representation of social actors. In: C. Rosa – C. Coulthard – M. Coulthard (eds.): *Texts and Practices. Readings in Critical Discourse Analysis*. London: Routledge, s. 32 – 70.

VAN LEEUWEN, Theo (2004): Metalanguage in social life. In: A. Jaworski – N. Coupland – D. Galasiński (eds.): *Metalanguage. Social and Ideological Perspectives*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter, s. 107 – 130.

VÉGHOVÁ, Orsolya (2022): Úspechy a výzvy slovensko-maďarských dvojíc v programe cseregyerek/rozumieme.si. In: I. Lanstyák – M. Samko – Sz. Sebők (eds.): *Jazykové a komunikačné problémy na Slovensku a ich manažment*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, s. 220 – 229.

VERHAGEN, Arie (2007): Construal and perspectivization. In: D. Geeraerts – H. Cuyckens (eds.): *The Oxford handbook of cognitive linguistics*. Oxford: Oxford University Press, s. 48 – 81.

WODAK, Ruth – MEYER, Michael (2009): Critical discourse analysis: history, agenda, theory and methodology. In: R. Wodak – M. Meyer (eds.): *Methods of Critical Discourse Analysis*. London: Sage, s. 1 – 33.